

Міністерство освіти та науки України
ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

Кафедра філософії, соціології та релігієзнавства

КУРС ЛЕКЦІЙ
3 „ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ”
(для студентів напряму підготовки 6.030101 – „соціологія”)

Розробник:
канд. філос. наук, доцент
Гайналь Т.О.

Івано-Франківськ, 2017

Тема 1. Суспільство як соціальна система

План

1. Поняття суспільства та соціальної системи. Типи суспільств.
2. Соціальна структура (соціальні організації, соціальні групи, соціальні спільноти, соціальні інститути).
3. Соціальний процес та соціальна зміна. Соціальна взаємодія.

1. Соціологія виходить із розуміння суспільства як складного, організованого системного об'єкта, як найбільш загальної соціальної системи, яка вимагає вивчення у різних аспектах (внутрішня структура, функціонування, розвиток та ін.).

В широкому розумінні „система” – це цілісний комплекс взаємопов'язаних та відносно самостійних елементів, які так чи інакше взаємодіють із зовнішнім середовищем.

Основні системні принципи:

- ієрархічність (одна система може бути елементом системи більш високого порядку);
- системна якість (організація самої системи як цілого важливіша, ніж окремі її елементи);
- структурність (зумовленість функціонування елементів системи якостями її структури);
- взаємозалежність системи та зовнішнього середовища (система проявляється через взаємодію із зовнішнім середовищем).

Цим ознакам відповідає і людське суспільство. Воно є системною організацією соціальної взаємодії та соціальних зв'язків. Воно здатне до саморегуляції, самовідтворення та стабільності.

Рівні суспільства:

- А) глобальна соціальна система (містить людське суспільство, систему міжнародних та регіональних організацій та установ);
- Б) суспільство („українське”, „американське” та ін.) у єдності його підсистем (економічна політична, духовна, соціальна) ;
- В) сім'я та мала соціальна група як малі соціальні системи.

Соціальна система – впорядковане ціле, що охоплює індивідів, групи, організації, соціальні інститути, спільноти, які об'єднані соціальними зв'язками та відносинами. Соціальні системи – структурні елементи суспільства.

Функції соціальної системи (Т. Парсонс):

- адаптація (соціальна система повинна адаптуватися до зовнішнього середовища, за це відповідає економіка);
- функція досягнення мети, що виникає як наслідок прагнення до адаптації (політика ставить мету та спонукає членів суспільства працювати на неї);

- функція інтеграції системи (соціальні інститути та звичаї);
- функція збереження порядку (соціальні інститути, які відповідають за соціалізацію – сім'я, школа, релігія).

Основні аспекти розгляду соціальної системи:

- А) соціальні спільноти (об'єднання індивідів);
- Б) соціальні організації (соціальні статуси та ролі);
- В) соціальні інститути (сукупність норм та цінностей, що забезпечують єдність суспільства);
- Г) соціальний процес (адаптація до зовнішнього середовища).

Типи суспільств:

- 1) за способом здобуття засобів для існування:
 - суспільства, які живуть полюванням та збиральництвом;
 - землеробські суспільства;
 - суспільства тваринництва;
 - традиційні суспільства;
 - промислові (індустріальні суспільства);
 - інформаційне (постіндустріальне суспільство).
- 2) за кількістю рівнів управління та соціальним розшаруванням:
 - прості (додержавні утворення, де нема управління та соціальної нерівності);
 - складні (державні утворення із соціальною диференціацією та стратифікацією).
- 3) наявністю письма (дописемні, письменні).
- 4) за домінуючою релігією.
- 5) за домінуючою мовою.

2. Усі соціальні групи суспільства поєднані між собою в межах інституціонального порядку. Соціальна система суспільства – це і є сукупність соціальних груп, пов'язаних між собою усталеними зв'язками інституціонального характеру. Усталені зв'язки становлять соціальну структуру суспільства. В. Ільїн в загальному сенсі мав підстави написати: «Соціальна структура розпадається на два великі блоки: соціальні інститути і соціальні групи, які є атрибутом будь-якого суспільства».

Соціальні групи існують тільки в межах відповідної соціальної системи. Вони набувають свої якості в процесі взаємодії з іншими соціальними групами, що входять до даної соціальної системи. Це не означає, що між соціальними групами та соціальною системою не можуть виникати суперечності. Якби це було так, то суспільство не могло б розвиватися. В реальному житті в соціальних системах можуть співіснувати і співіснують соціальні групи, які є реліктовими утвореннями, що залишилися від попередніх суспільств, групи, пов'язані з домінуючим суспільним виробництвом, і групи, які представляють

зародки нового суспільства. Але поки вони співіснують в межах однієї системи, вони впливають одна на одну і формують одна одну.

Початковий крок буде в з'ясуванні природи соціальної групи. Саме «соціальна група» є найбільш загальним поняттям для позначення якоїсь відносно сталої сукупності людей. Решта понять з цього семантичного ряду уточнюють це базове поняття.

Реальними соціальними групами виступають лише ті людські сукупності, відокремлені від решти соціального світу зовнішнім кордоном і внутрішньо структуровані, які є носіями колективної соціальної дії. Для реальної групи притаманна соціальна суб'єктність, тобто здатність до цілепокладання, прояву волі, рефлексії. Це не слід розцінювати як ототожнення групи та особистості. Суб'єктність груп проявляється інакше.

Реальні групи характеризуються такими показниками:

- 1) відокремленість зовнішнім кордоном від решти соціуму та внутрішнє структурування, яке встановлює ієрархію між членами групи, виділяючи в групі регіони лідерства і членства;
- 2) сила зв'язків в групі перевищує силу зв'язків її членів поза межами групи. Будь-яка група пов'язана з виникненням поділу „в групі – поза групою”, який є однією з іпостасей поділу на своїх та чужих;
- 3) члени групи пов'язані певними практиками, які об'єднують їх і дозволяють їм позиціонуватися в соціальній системі. Практики не варто ототожнювати суто з економічною діяльністю, а поділ на групи ототожнювати з поділом праці;
- 4) спільні практики передбачають спільні цінності. Цінності обумовлюють прийняття в групі певних норм, що регулюють стосунки між її членами;
- 5) ціннісна платформа і нормативна основа взаємодії породжують спільність в свідомості членів групи. Виникає осмислення своїх групових інтересів. Стає можливим виробити механізм прийняття спільних рішень.

Ці ознаки в сукупності є тим механізмом, через який група впливає на поведінку кожного з своїх членів. Саме у цьому сенсі можна говорити, що група має суб'єктний характер.

Соціальні групи можна також ділити на:

- великі та малі;
- тимчасові та сталі;
- великі (існують без безпосереднього контакту між всіма їх членами) та малі (існують за умови безпосереднього контакту між їх членами);
- територіальні (нації, регіональні спільноти, поселенські спільноти) та екстериторіальні (професійні, вікові групи);
- щільні (члени яких концентруються на певній території і не змішуються з членами інших груп) та дисперсні (члени яких розпорочені серед членів інших груп);

- групи з переважанням діахронних зв'язків та групи з переважанням синхронних зв'язків. До перших груп належать етнічні групи. Етнос існує до того часу, поки його члени орієнтуються на спільну історичну пам'ять. Переважно синхронні зв'язки важливі для виробничих чи спортивних колективів;
- за типом групових зв'язків – формальні та неформальні групи;
- за характером членства – з автоматичним членством, з добровільним членством та з примусовим членством.

Соціальні організації в соціології розглядають як елемент соціальної структури.

Соціальна організація – штучно сконструйована спільнота людей заради досягнення певної мети.

Механізми створення соціальних організацій:

- 1) коли досягнення спільної мети можливе лише через досягнення індивідуальних цілей – престиж, заробіток, реалізація здібностей (напр., трудова організація);
- 2) досягнення індивідуальної мети можливе через досягнення спільних цілей (напр., акціонерні товариства, кредитні спілки та ін.).

Соціальні організації – проміжний (між соціальними групами та спільнотами) тип об'єднання людей, який зорієнтований на досягнення певних цілей та формування високоорганізованих структур.

Риси соціальних організацій:

- це соціальна система, що має мету (зовнішню чи внутрішню);
- система, що має пірамідальну структуру (наявність різних соціальних статусів);
- організація створює формальну (адміністративну) соціальну систему, яка залучає до себе індивідів, відповідає за її стабільність та зв'язок із зовнішнім середовищем;
- наявність соціальної нерівності.

Ефективність соціальної організації залежить від синергії (співдружності), суть якої полягає в:

- А) спеціалізації (організація очікує, що індивід віддасть весь свій потенціал в точці, що відповідає його соціальному статусу);
- Б) синхронності (всі працюють на одну мету).

Фактори впливу на соціальну організацію із зовнішнього середовища:

- соціокультурні;
- держава та політична система;
- ринок та економіка.

Типологія соціальних організацій: формальні та неформальні (Хоторнські експерименти).

Форми соціальної організації:

- А) ділові (забезпечують працівника засобами існування);
- Б) громадянські союзи та масові організації (цілі – внутрішні, поведінка регулюється уставами, правилами, можливість задовільняти політичні, любительські, соціальні потреби);
- В) проміжні організації (союзи із підприємницькими формами: мережі магазинів);
- Г) асоціативні організації (добровільні об'єднання): „зелені”, сім'я, наукова школа;
- Ґ) організації тотального типу (ізольовані від суспільства та перебувають під наглядом): в'язниці, монастирі та ін.

Соціальні спільноти – форми соціальної життєдіяльності людей, що пов'язані із задоволенням потреб у здійсненні солідарних, скооперованих дій. Зазвичай, соціальні спільноти виникають під впливом об'єктивного ходу суспільства (а не створюються з якоюсь метою).

Соціальні спільноти бувають:

- 1) номінальні – сукупність людей, яка виділена за певною ознакою, але не поєднана внутрішнім зв'язком (наприклад, покупці прального порошку ...). Номінальні спільноти (або соціальні категорії) – штучно сконструйовані для статистичного аналізу групи (посезонна чисельність пасажирів потяга);
- 2) реальні спільноти (виділяють на основі інсуючих ознак: стать, прибуток, національність, шлюб, місце проживання та ін.).

Реальні спільноти існують об'єктивно, усвідомлюються суб'єктивно (у представників спільнот схожі стереотипи поведінки, спосіб життя, ціннісні орієнтації).

Підкласи соціальних спільнот:

- стратифікаційні (касти, стани, класи);
- етнічні (раси, нації, народності, племена, клани);
- територіальні.

Часто соціальні спільноти називають соціальними групами. Проте соціальна група – це сукупність індивідів, які взаємодіють між собою, усвідомлюють свою приналежність до неї і вважаються її членами з точки зору інших людей. В групі головне – соціальний зв'язок, який є сталим та тривалим. Натовп очевидців ДТП не є соціальною групою. Це – агрегація (сукупність людей, які опинилися в одному й тому місці, в один час, але не пов'язані між собою більше нічим). Агрегація ще називається квазігрупою.

Не всі соціальні групи, до яких ми належимо, однаково важливі для нас. Є первинні соціальні групи (з емоційними зв'язками): сім'я, друзі, дослідницька група, студентська група та ін. та вторинні.

Функціонування соціальних груп забезпечується соціальними зв'язками та взаємодіями.

3. Способи взаємодій:

- безпосередні та опосередковані;
- об'єктивні та суб'єктивні.

Форми соціальних взаємодій:

- А) співвідношення соціальних статусів;
- Б) рольова взаємодія;
- В) владні відносини;
- Г) міжособистісне спілкування.

Типи взаємодій:

- 1) кооперація (взаємодія для досягнення спільної мети та інтересів);
- 2) конкуренція (боротьба за одну мету за умови дефіциту соціокультурних благ);
- 3) конфлікт (свідоме блокування один одного в досягненні цілей, які не співпадають та прагнення довести суперника до поразки);
- 4) акомодация (приспосовування до умов та вимог).

Соціальний процес – послідовна зміна станів чи елементів соціальної системи та її підсистем, що виражається в зміні стосунків між людьми та відношень між складовими системи.

Види соціального процесу:

- 1) соціальний процес функціонування (забезпечує відтворення якісного стану соціальної системи);
- 2) соціальний процес розвитку (перехід соціальної системи до якісно нового стану);
- 3) соціальний процес, який стосується об'єктів (класи, суспільства, організації, групи);
- 4) соціальний процес за мірою управління (стихийний, природно-історичний, цілеспрямований).

Соціальний процес залежить від соціальних змін, які, в свою чергу, залежать від природно-географічного середовища, економічних, політичних, культурних факторів (Е.Гідденс).

Фактори сучасних соціальних змін:

- високий технологічний розвиток, інформаційні технології;
- руйнування традиційних галузей виробництва західної економіки, перенесення основних потужностей виробництва на схід;
- глобалізація;
- зміни в культурі та приватному житті через зміну гендерних стосунків;
- збереження нерівності між багатими та бідними країнами;
- нестабільність міжнародних відносин.

Тема 2. Культура як соціальний інститут

План

1. Особливості соціологічного аналізу культури.
2. Структурні елементи культури.
3. Соціокультурна ситуація в сучасній Україні.

1. Особливості соціологічного аналізу культури.

За свідченням німецького лінгвіста І. Нідермана, термін „культура” як самостійна лексична одиниця існує лише з XVIII ст. Раніше цей термін зустрічався тільки у слово сполученнях, означаючи функцію чогось. Своім походженням слово „культура” (лат. cultura – обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) зобов’язане латинським словам *colo* (зрощувати, обробляти землю, займатися землеробством) та *cultus* – землеробська праця. Отже здавна під культурою розумілись всі ті зміни в оточуючому середовищі, які відбувались під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними причинами.

Поступово термін „культура” почав застосовуватися по відношенню до людей та їх творчої діяльності: він дістав узагальнююче значення і ним стали називати все створене людиною.

Культура виступає предметом дослідження багатьох наук. Але соціологічний підхід до вивчення культури має свою специфіку, яка полягає у дослідженні не поодиноких, а всіх можливих форм зв’язків і культурного, і соціального. В соціології розрізняють культуру в широкому значенні цього слова як соціальний механізм взаємодії особистості і соціальної спільноти з середовищем проживання (сукупність засобів, форм, взірців та орієнтирів, що генетично не наслідуються, виробляються людьми в процесі спільного життя та забезпечують передання досвіду і розвиток перетворюючої діяльності) і в вузькому розумінні (система цінностей, переконань, зразків і норм поведінки, притаманних певній соціальній групі, спільноті і людству в цілому).

Культура розглядається в соціології як складне динамічне утворення, що має соціальну природу і знаходить вираз у соціальних відносинах, скерованих на створення, засвоєння, збереження і розповсюдження матеріальних предметів і духовних феноменів. На думку харківських соціологів, нині фіксуються три основні сфери прояву людської культури:

- ставлення людей до природи (передбачає гармонію зв’язків між і людиною і природою);
- ставлення до інших людей (має на меті оптимізацію міжособистісних, міжетнічних, міждержавних відносин, створення культурного клімату взаємовідносин в колективі, сім’ї, в побуті);
- ставлення людини до самої себе (скероване на самопізнання, і самовиховання, самовдосконалення, саморозвиток).

2. Структурні елементи культури.

Соціологія культури має свою розгалужену систему понять і категорій. Дослідниками, перш за все, розробляється питання про складові культури або її основні елементи. До них, звичайно, відносять поняття і уявлення, зразки поведінки, цінності і норми; в окремих випадках до них додають мову, ідеологію та інші елементи.

Більшість соціологів вважає ядром культури систему цінностей і норм. У цьому контексті культура визначається як певна система важливих для людини смислових комплексів - цінностей, які здатні виступати регулятивними принципами індивідуальної та групової поведінки.

Поведінка людей в суспільстві визначається, насамперед, їх орієнтацією на певні цінності. В одному й тому ж суспільстві далеко не всі люди притримуються однакових для всіх цінностей, по-різному ставляться і сприймають добро і зло, рівність свободу, справедливість. Одні люди є прибічниками індивідуалізму, інші – колективізму; для одних головне в житті – кар'єра, для інших – багатство, для третіх – чесність і порядність. Але це не означає, що у суспільства або соціальної групи не може бути спільних соціальних цінностей, які вони висувають, стверджують і захищають.

Цінності - загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких людина повинна прагнути. Вони складають основу моральних принципів. Наприклад, в християнській моралі – це діалог, Десять заповідей, що передбачають збереження людського життя („не вбивай”), подружню вірність („не чини перелюбу”), повагу до батьків („шануй свого батька і матір свою”) тощо.

Соціологи у визначення цінностей підкреслюють не лише наявність в системі цінностей певних переконань з приводу мети життя, але й думок про основні шляхи і засоби, що ведуть до досягнення цих цілей. Іншими словами, для них соціальні цінності відповідають на питання, як ставитись до того, що вже є або має бути.

Серед цінностей виділяють:

- смисложиттєві (уявлення про добро і зло, щастя, ціль і сенс життя);
- вітальні (від лат *vitalis* – життєвий; це цінності життя, здоров'я особистої безпеки, добробуту, сім'ї; цінності освіти, кваліфікації, правопорядку та ін.);
- цінності суспільного визнання і покликання (любов до праці, соціальне становище, служіння громаді і людям);
- цінності міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість);
- демократичні цінності (права людини, свобода совісті, слова, переконань, вірування, свобода політичного вибору, національний суверенітет);
- партикулярні цінності (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога, прагнення до Абсолюту).

Соціальні норми є похідними від цінностей і ґрунтуються на них. Під соціальними нормами розуміються правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя у відповідності з цінностями певної культури та зміцнюють стабільність і єдність суспільства. О. Якуба визначає норми як такі, що відображають загальні вимоги суспільства, конкретних соціальних спільнот до поведінки їх членів. Це волевияв, що дає змогу здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки. Додержання цих норм забезпечується в суспільстві звичайно шляхом застосування соціальних заохочень і соціальних покарань (або позитивними і негативними санкціями).

Соціокультурні зразки поведінки пов'язані та закріплені в обрядах, звичаях і традиціях.

Обряди – це сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють в собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми і цінності і викликають певні колективні почуття.

Звичаї являють собою форми регуляції діяльності і відносин людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільноті і групі і є звичними для неї, їх членів. Звичаї – це неписані правила поведінки.

Традиції функціонують в усіх соціальних системах, будучи необхідною умовою їх життєдіяльності, є елементами соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління. М. Вебер вважав, що типовими зразками орієнтації людей у різних сферах соціального життя виступають етичні вчення головних світових релігій. Існує певна типологія таких соціокультурних зразків у кожному суспільстві (типи героїв у міфології і релігії, соціокультурні зразки для молоді в стилі життя).

Соціокультурні уявлення – це регулятиви, що формуються на особистісному рівні на основі повсякденного досвіду; це первинні орієнтації в просторі культури суспільства, соціальної спільноти або групи. Кожне конкретне суспільство має свої специфічні уявлення про те, що є корисним, дозволеним, важливим, а що – шкідливим, забороненим і неважливим; яких традицій і звичаїв дотримуватись, а яких ні; які зразки поведінки варті визнання, а які мають бути відкинутими.

Поняття створюються на базі уявлень і містяться, передусім, у мові; завдяки ним стає можливим впорядкувати досвід людей. Поняття - це думки, ідеї, знання, що відображають в узагальненій формі предмети і явища дійсності через фіксацію їх ознак (наприклад, форму, колір, смак предметів оточуючого світу). Мова – це форма накопичення, збереження і передавання людського досвіду, система понять, наділених певним значенням. Люди засвоюють ці значення в процесі виховання і навчання, що дозволяє їм розуміти сенс сказаного і написаного.

Н. Смелзер відводить мові особливе значення у системі культури. Всі елементи культури можуть бути висловлені в мові. Н. Смелзер підкреслює, що мова – явище соціальне, нею неможливо оволодіти поза соціальною взаємодією, без спілкування з іншими людьми. Мова

бере участь також у процесі надбання і організації досвіду людей, вона виробляє загальноприйняті значення. Спільна мова підтримує згуртованість суспільства і соціальних спільнот, сприяє формуванню почуття групової єдності, групової ідентичності. Але мова здатна і розділяти людей. Соціолог наводить приклад Канади, де мова є головним символом антагонізму між англо- і франкомовним населенням. Тому мова може стати важливою політичною проблемою: згадаймо наміри франкомовної провінції Квебек відмежуватись від Канади і утворити самостійну державу. У 1996 р. прихильникам такого розв'язання проблеми цілісності Канади не вистачило лише одного відсотка голосів людей, що брали участь у референдумі. Мовна ситуація в Україні також виступає важливим чинником політичного життя і тісно пов'язана із наявними типами субкультури – російськомовною і українськомовною.

3. Соціокультурна ситуація в сучасній Україні.

Серед особливостей соціокультурної ситуації в Україні виділяють наступне:

- зміна соціальної орієнтації та ідеалів, новий соціальний вибір;
- переоцінка цінностей і формування їх нової ієрархії;
- акцент на цінності особистості;
- зростання ступенів свободи, багатоманітності та строкатості напрямів духовного життя як однієї з умов поновлення самодостатнього розвитку культури;
- зняття „жорсткого” ієрархічного управління сферою культури і зростання самостійності розвитку культури в регіонах країни;
- формування нової інфраструктури сфери культури і нових принципів управління нею;
- формування нових соціально-духовних потреб, шкал і критеріїв оцінки явищ культури та мистецтва, нових смаків і уподобань, поява нових елементів способу життя;
- нові відносини між учасниками культурного життя (в художньому житті між митцем, публікою, критикою та громадськістю);
- зміна статусу, а відповідно й ролі та функцій культури національної, яка стає одним з визначальних факторів прогресу суспільства, розвитку його державності;
- зміна соціального статусу релігії та зростання її впливу на мораль суспільства.

Що ж до якісних характеристик сучасного стану культури в Україні, то їх можна згрупувати в такий спосіб:

- співіснування в одному культурному просторі двох культур із неоднаковими можливостями: російської чи російськомовної та української, коли виразно проявляються тенденції до подальшої русифікації в багатьох сферах суспільного життя, зокрема інформаційно-комунікативній.
- співіснування явищ культурного етноцентризму та культурного космополітизму;

- поширення „вестернізації” та „американізації” з орієнтаціями переважно на взірці західної масової культури;
- творення сурогатної культури в усіх її проявах, яка позбавлена найсуттєвішого – етнічного колориту, етнічної неповторності як вагомої естетичної прикмети високості, цивілізаційності;
- проникнення ринкових відносин у сферу культури, що призводить до її дальшої комерціалізації;
- зростання рівня релігійності населення країни знаходило прояв як у збільшенні кількості членів традиційних релігійних громад, так і в дедалі більшому поширенні нетрадиційних релігійних організацій.

Можна назвати декілька причин кризового стану сфери культури в Україні. Це, насамперед, зменшення державної підтримки, а також таке негативне явище, як географічна неоднорідність культурного простору. На відміну від монокультурних країн-сусідів (наприклад, Польщі) український культурний простір характеризується внутрішньою суперечливістю, оскільки в ньому можна вирізнити принаймні три соціокультурні середовища: україномовне українське, російськомовне українське і російськомовне російське. Ще досить помітними лишаються відмінності між першим і третім з них, розташованих на географічних полюсах України (Схід – Захід), що дає підставу деяким авторам наголошувати на існуванні „двох Україн”.

Тема 3. Проблеми особистості

План

1. Предмет дослідження, основні поняття та категорії соціології особистості.
2. Соціальний статус та соціальна роль особистості.
3. Поняття соціалізації та її основні компоненти.

1. Предмет дослідження, основні поняття та категорії соціології особистості.

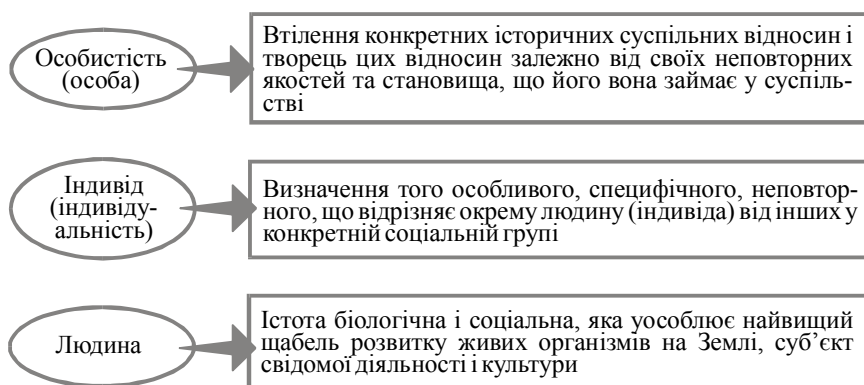
Соціологія особистості – спеціальна соціологічна теорія, що досліджує широке поле питань взаємозв’язку особистості з суспільством, соціальними спільнотами і групами. Вона також вивчає проблеми міжособистісних відносин людей у процесі їх соціалізації, закономірності й тенденції засвоєння різноманітних форм людської діяльності, спілкування тощо. Серед основних термінів, якими послуговуються в соціології особистості наступні:

- „людина” – вживається як родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду (біологічного виду „*Homo sapiens*”). Це поняття вказує на якісну відмінність людини від інших живих істот і слугує для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей;
- „індивід” вживається у значенні „конкретна людина”, одиничний представник людського роду;

- „особистість” слугує для характеристики соціального в людині. Якщо людина – це, перш за все, продукт природи, то особистість – продукт суспільства. Особистість – усталений комплекс якостей і властивостей людини, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних груп і спільнот, до яких вона належить і до життєдіяльності яких включається.

„індивідуальність” означає те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших, включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями.

РІЗНИЦЯ МІЖ ПОНЯТТЯМИ ЛЮДИНА, ІНДИВІД, ОСОБИСТІТЬ



Предмет розгляду соціології особистості – дослідження її як об'єкта та суб'єкта соціальних відносин на рівні взаємозв'язків із соціальними спільнотами.

Як об'єкт соціальних відносин особистість характеризується за допомогою таких понять:

- соціалізація (про що ще йтиметься);
- соціальна ідентифікація – усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти;
- рольова ідентифікація – прийняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

Як суб'єкт соціальних відносин особистість розглядається соціологічною теорією через систему таких понять:

- самоусвідомлення особистості, тобто усвідомлення власної самобутності в межах соціуму;
- нормативна свідомість і система ціннісних орієнтацій (сприйняття і оцінка соціальної діяльності, поведінка за конкретних умов);
- потреби, мотивації, соціальні установки, соціальна поведінка (поняття соціальної психології).

2. Соціальний статус та соціальна роль особистості.

З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття „соціальний статус”.

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Він охоплює характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це Р. Мертон називає „статусним набором”. Соціальні статуси поділяються на привласнені, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і досягнуті, або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо). Серед статусів вирізняють інтегральний та допоміжні. Іноді їх взаємодія може спричиняти внутрішньоособистісні конфлікти.

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом та не викликає негативної реакції соціального середовища.

Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертона, „рольовий набір”. Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить Т. Парсонсу, на думку якого їх характеризують:

- емоційність (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша – цілковитої розкнутості);
- спосіб одержання (одні ролі притаманні особистості від народження, інші виборюються нею);
- масштабність (сформульовані й суворо обмежені або нечіткі й розмиті);
- ступінь формалізації (дія за жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);
- характер і скерованість мотивів (орієнтовані на особисте або загальне благо).

Про соціальну роль йдеться тоді, коли за тривалої соціальної взаємодії регулярно відтворюються певні стереотипи поведінки. Тобто роль є окремим аспектом цілісної поведінки. Конкретні індивіди виступають у багатьох ролях. Суперечності між окремими соціальними ролями породжують рольові конфлікти, як внутрі-, так і міжособистісні. Вони часто виступають як боротьба мотивів діяльності, що свідчить не тільки про існування ієрархії соціальних статусів, а й про ієрархію соціальних ролей. Вільний вибір особою першочерговості реалізації певних мотивів є відносним, оскільки людина перебуває під тиском соціальних функцій, статусів і ролей, завдяки чому стає частиною суспільства, соціальної спільноти. Сукупність соціальних ролей особистості відображає соціальні

відносини в суспільстві. Соціальний статус і соціальна роль є основними поняттями рольових теорій особистості.

Автори рольової теорії особистості Д. Мід, Р. Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та її реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

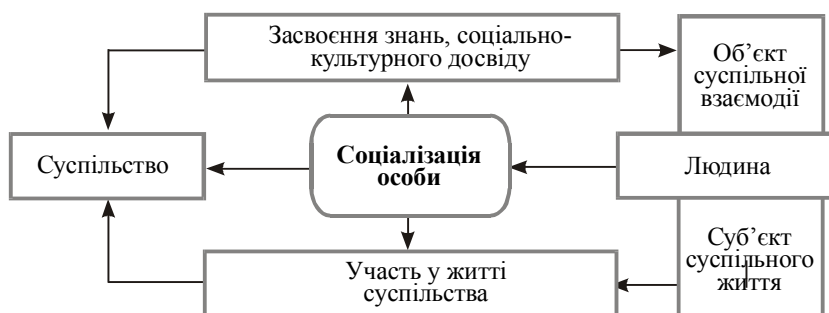
3. Поняття соціалізації та її основні компоненти.

Соціалізація – складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії людьми, у результаті якої індивід засвоює зразки поведінки, соціальні норми та цінності. Це процес входження (включення) індивіда в соціум, що зумовлює зміни в соціальній структурі особистості. Останнє спричинене активністю людини та її здатністю не лише засвоювати при взаємодії з середовищем його вимоги, а й змінювати його, визначати власний „життєвий світ”. З одного боку, особистість зазнає впливу суспільства і відбувається процес інтеріоризації – включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини. З іншого, людина сама впливає на світ і тому маємо зворотний процес – екстеріоризацію, тобто об'єктивацію внутрішнього світу людини в її поведінці, діяльності.

Механізм соціалізації особи — поєднання чинників, що характеризують умови соціального середовища, з чинниками, які характеризують індивіда

- Засвоєння особою мови соціальної спільності
- Способи і методи мислення, властиві особі
- Форми раціональності й почуттів
- Прийняття особою норм, цінностей, традицій, методів діяльності
- Система навчання і виховання

В процесі соціалізації відбувається соціальна адаптація індивіда (до соціально-економічних умов, до рольових функцій та соціальних норм, до соціальних груп і соціальних організацій, які виступають в якості його життєвого середовища).

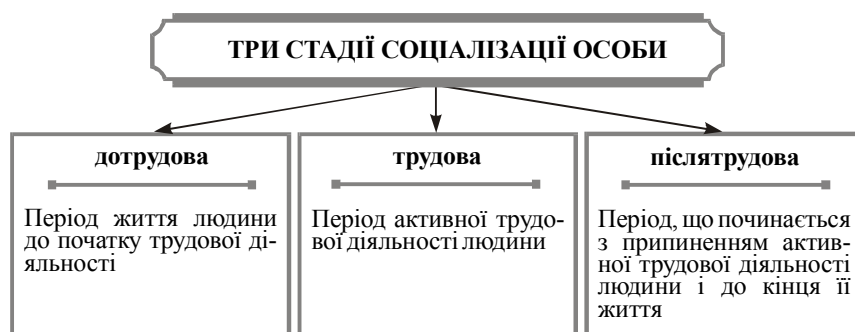


Основні компоненти процесу соціалізації:

1) фактори соціалізації:

ОСНОВНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИ
<ul style="list-style-type: none">• Сукупність ролей і статусів, що їх пропонує суспільство людині• Сукупність соціальних інститутів, суспільних організацій, соціальних спільностей, у межах яких індивід виконує свої ролі• Сукупність соціальних цінностей, норм, знань, звичок, навиків, якостей, котрі людина набуває, щоб реалізувати свої ролі• Соціальне середовище, яке включає соціальні інститути, технології виробництва, відтворення і передачі культурних зв'язків• Конкретні події, соціальні явища і процеси, якими зв'язана конкретна людина

2) основні стадії соціалізації: рання (від народження до школи), навчання (з моменту вступу до школи до моменту закінчення очних форм загальної і спеціальної освіти), соціальна зрілість (період активної трудової і суспільно-політичної діяльності), завершення життєвого циклу (з моменту припинення постійної трудової діяльності в межах офіційних організацій). Іншим варіантом поділу стадій соціалізації може бути наступне: дотрудова стадія, трудова та післятрудова.



4) агенти соціалізації – люди і установи, які відповідають за навчання культурних норм і засвоєння соціальних ролей. Бувають: агенти первинної соціалізації (батьки, родичі, однолітки, вчителі, тренери, лікарі і т.д.) та агенти вторинної соціалізації (представники адміністрації школи, університету, підприємства, церкви, ЗМІ та ін.).

Тема 4. Соціальна взаємодія та повсякденне життя

План

1. Необхідність дослідження повсякденного життя.
2. Невербальна комунікація.
3. Вербальна комунікація.
4. Соціальний простір.

1. Ми щодня зіштовхуємося на вулиці з великою кількістю людей, обмінюємося з ними короткими поглядами на відстані, але перебуваючи вже близько, відводимо погляд. Це – „громадянська неухважність” (Ірвін Гоффман), яку ми очікуємо від інших людей. Вона відрізняється від ігнорування. Таким чином ми даємо іншій людині зрозуміти, що ми її помітили, але не будемо робити нічого, щоб не здатися нав'язливим. Така поведінка є не

усвідомлена, але має фундаментальне значення в нашому житті. Така поведінка, однак, не застосовується між закоханими, близькими людьми, а лише з незнайомцями. Навіть близькі люди мають слідкувати за своїм поглядом в бесіді.

Причини вивчення повсякденного життя:

- рутина щоденного існування є більшою частиною соціальних дій. Наше життя складається з одноманітних поведінкових ритуалів, які постійно повторюються. Щоденні заняття і взаємодії з іншими людьми визначають структуру і форму того, що ми робимо. Вивчаючи їх, можна багато дізнатися про життя людини як соціальної істоти та й про саме соціальне життя;

- аналіз соціальної взаємодії в повсякденності розкриває діяльність соціальних систем та інститутів.

2. Невербальна комунікація.

Соціальна взаємодія містить різні форми невербальної комунікації (вирази обличчя, жести, рухи), які ми використовуємо для підкреслення, підсилення та розширення того, що висловлене.

Обличчя та емоції

Пол Екман та його колеги розробили систему, яку назвали Системою кодування виразу обличчя, для опису руху лицевих м'язів, які визначають вираз обличчя. Вони намагалися з'ясувати суперечливість інтерпретацій того, як ідентифікувати та класифікувати емоції. Екман і Фрісен вивчали ізольовану общину в Новій Гвінеї, члени якої не мали контактів із західною культурою. Вирази обличчя, які відповідають 6 основним емоціям (щастя, засмучення, злість, страх, подив, відраза), виявилися такими ж для общини (треба було розпізнати емоцію по картинках із різними виразами обличчя). Згідно з Екманом, це доводить, що емоції, які передаються виразами обличчя та їх інтерпретація є вродженими. Дослідники також визначили набір дискретних рухів м'язів обличчя і новонароджених, які схожі на вираження емоційного стану в дорослих (наприклад, ми однаково реагуємо на кисле). Проте дуже важливими також є, крім вроджених факторів, індивідуальні та культурні чинники (манера посміхатися, тривалість посмішки та ін.).

Не існує, однак, жестів чи особливостей пози, які використовуються, чи використовуються однаково, у всіх чи хоча б більшості культур. Жести, вираз обличчя, пози використовуються в якості додатку до слів, а також для передачі смислу, якщо в дійсності нічого не говориться. Невербальні мимовільні сигнали можуть дати побачити невідповідність того, що говориться і того, що є насправді (наприклад, людина червоніє, відводить погляд). Зазвичай, справжній вираз обличчя зберігається протягом 4-5 секунд, якщо ж це триває довше – можливий сигнал про нещирість, або використовуються в якості жарту, пародії, для виявлення іронії чи скептицизму.

“Обличчя” та культура

Ми багато уваги в повсякденності приділяємо „збереженню обличчя” („обличчя” в широкому значенні), що називають також „вихованістю”, „етикетом”. В деякого це професійна необхідність (дипломати, гравці в покер, а дехто просто вміє це робити майстерно, постійно себе контролюючи).

3. Соціальні правила, бесіди та розмова

У мовному спілкуванні найчастіше зустрічається розмова – нерегулярний вербальний обмін, що відбувається в неформальних бесідах з іншими людьми. Найбільш відомі дослідження цієї сфери Гарольда Гарфінкеля, засновника етнометодології.

Етнометодологія – вивчення „етнометодів” (народних чи повсякденних методів), якими люди неусвідомлено користуються для того, щоб осмислити дії та мовлення інших. Ми можемо зрозуміти зміст розмови правильно лише тоді, якщо знаємо контекст ситуації, який не проявляється в самих словах.

Взаємне розуміння

Досліди Гарфінкеля

Фонові очікування, за посередництва яких організуються буденні розмови, були основною темою в експериментах Гарфінкеля зі студентами-добровольцями. Студенту слід було втягнути в розмову незнайому людину і з’ясувати смисл кожної репліки, які той казав. Така деталізація дратує співрозмовника. Таким чином, те, що виглядає простою розмовою, виявляється фундаментальним каркасом буденного життя.

Форми розмови

Слухати диктофонний запис власного мовлення – несподівані відкриття. Наші розмови більш неграмотні та незв’язні, ніж ми думаємо.

Помилки та обмовки

Реакції-вигуки

Деякі репліки не є мовою, а складаються з незрозумілих вигуків.

Обмовки

В дослідженнях „психопатології буденного життя” З.Фрейд проаналізував численні приклади різного роду словесних ляпсусів, які не є випадковими. Всі вони – симптоми внутрішніх конфліктів, коли наше підсвідоме впливає на наші свідомі слова та вчинки.

Ситуації та обставини

Повсякденне життя – серія зіткнень з іншими людьми в різних ситуаціях та обставинах. Межі зіткнень особливо важливі у випадку, коли вони сильно відрізняються від звичних процедур, або є неясність щодо того, що відбувається. В обмеженому просторі (наприклад, ліфті) важко або неможливо обмежити фокусовану взаємодію, тому мусимо приймати „нечуючі” та „небачачі” форми.

Управління враженням

Гоффман розглядає повсякденність як п'єсу (драматургічна модель).

Передній та задній плани

Гоффман ділить життя на передній і задній план. Передній план – це соціальні ситуації чи зіткнення, в яких виконуються формальні чи стилізовані ролі, люди ніби грають у виставі. Задній план там, де займаються реквізитом та готуються до взаємодії в більш формальних обставинах. Наша поведінка „за сценою”, „за кадром” інакша.

Адаптація до ролей: випробування інтимного характеру (візит до гінеколога)

4. Зіткнення та особистий простір

В західній культурі люди, які беруть участь в фокусованій взаємодії, зберігають дистанцію приблизно 90 см. Едвард Т. Холл, який досліджував невербальну комунікацію, розрізняє чотири просторові зони, які виникають при особистому спілкуванні. Інтимна дистанція (45 см) предназначена для невеликої кількості соціальних контактів, в яких допускаються регулярні доторки (батьки і діти, закохані). Особиста дистанція (45-120 см) – звична відстань при зіткненнях між друзями та достатньо близькими людьми (обмежена інтимність). Соціальна дистанція (120-360 см) зазвичай зберігається при формальній взаємодії (інтерв'ю). Публічна дистанція – понад 360 см – для виступів перед аудиторією.

В повсякденному житті найчастіше порушуються інтимна та особиста. Тому ми намагаємося їх відвоювати (погляд, лікоть, чи фізична перешкода).

Взаємодія в часі та просторі

Всі наші взаємодії розташовані в певному місці та протягом певного часу. Соціальні географи запропонували цікаве поняття просторово-часової конвергенції (з вдосконаленням транспортних систем відстані „скорочуються”).

Ми можемо зрозуміти, яким чином соціальна діяльність розподілена в часі та просторі за допомогою концепції регіоналізації (наприклад, будинок чи квартира регіоналізований на кімнати, коридори, поверхи, де ми перебуваємо в різний час і займаємося різними видами діяльності, часом деякі кімнати можуть бути „заднім планом”)

Годинниковий час

Відкриття годинників привело до зонування людської діяльності, створення міжнародних транспортних систем та комунікацій. Світового стандарту часу не існувало до 1884 года, до міжнародної конференції в Вашингтоні, на якій світ був розділений на 24 часові пояси, а також було встановлено точний початок загального дня.

Часова географія

Розроблена шведським соціальним географом Торстеном Хагерстрандом, який називає свій підхід „часовою географією”, хоча в дійсності його концепція пов'язана з переміщеннями в просторі та часі. Часова географія аналізує фізичні умови (вулиці, будинки, дороги, райони)

нашої соціальної діяльності, намагаючись з'ясувати, яким чином вони визначають щоденні та щотижневі переміщення індивідів та груп.

Просторово-часові обмеження

Щоденні дії визначаються трьома видами просторово-часових обмежень: 1) обмеження фізичних можливостей людини (ті, хто працюють поза домом, транспортом добираються додому, щоб готувати та їсти, спати); 2) обмеження взаємодії (стан та завантаженість доріг); 3) обмеження, які встановлюються владою (людина живе там, де може жити фінансово, може будувати будинок там, де є дозвіл).

Зонування

Просторова міграція з села в місто супроводжувалася „міграцією” у всі часові зони: вечір та ніч. Крім того, має місце просторово-часове зонування: нічна активність в одному районі вимагає активності в інших.

В одному дослідженні вивчалась просторово-часова організація центральних районів Бостона в США. Цикли використання цих районів можна представити у вигляді 4 часових типів:

1. Безперервне використання: райони постійного використання.
2. Евакуація: райони, які порожні вночі.
3. Окупація: активність в основному в нічний час.
4. Переміщення: переміщення при зміні часу доби.

Тема 5. Спілкування та комунікація в суспільстві

План

1. Спілкування і комунікація.
2. Формування спілкування в філогенезі. Онтогенез спілкування.
3. Форми, засоби, структура спілкування.
4. Функції спілкування.

1. Будь-яке людське суспільство є полем взаємодії людей. Взаємодія завжди починається внаслідок певних потягів чи заради певних цілей. Діловий інтерес, еротичні інстинкти, релігійні імпульси, гра чи бізнес, прагнення допомогти чи навчитися та безліч інших мотивів спонукають людину до діяльності для іншої, з іншою, проти іншої. Ці взаємні впливи означають, що з індивідуальних носіїв та цілей утворюється єдність, „суспільство”.

Важливість спілкування для суспільства важко переоцінити. Про їхню єдність вже говорить хоча б те, що в українській мові поняття „спілкування” є спільнокореневим зі „спілкою” „спільним”, тобто об'єднанням людей. „Спілкування” – процес утворення спілок, спільнот, що становить предмет дослідження соціології.

Одним з найновіших напрямків соціологій є соціологія спілкування, який відноситься до розділів соціології, що займаються процесами всередині суспільства. Одним із

першочергових завдань соціології спілкування є з'ясування сутності однієї з ключових категорій – спілкування.

Дуже часто поняття „спілкування” та „комунікація” використовуються як синоніми. В „Філософській енциклопедії” загальне значення поняття „комунікація” коротко визначається так: „Спілкування. Порівн. Комуникативна функція мови, тобто функція спілкування, обміну думками”.

В німецькому „Філософському словнику” поняття „спілкування” немає взагалі, а поняття „комунікація” визначається через три синоніми: „поєднання, взаємозв'язок, спілкування”.

Однак є дослідники, які послідовно відстоюють відмінність між комунікацією та спілкуванням та наводять аргументи на користь своєї позиції:

- 1) *спілкування* має і практичний, матеріальний, і духовний, інформаційний, і практично-духовний характер, тоді як *комунікація* (якщо не мати на увазі іншого значення терміна, коли він використовується у множині та означає засоби зв'язку) є виключно інформаційним процесом – передачею повідомлень;
- 2) *спілкування* – це суб'єкт-суб'єктна взаємодія, *комунікація* – інформаційний зв'язок суб'єкта з тим чи іншим об'єктом (людина, тварина, машина). При комунікації суб'єкт передає деяку інформацію, яку одержувач (який буде об'єктом впливу) повинен прийняти, зрозуміти, засвоїти та відповідно до неї діяти.

В спілкуванні відправник інформації бачить в одержувачі суб'єкт, індивідуальний, своєрідний, активний, неповторний, який переробляє одержану інформацію, стаючи, таким чином, партнером у спільному виробленні інформації.

Графічно *комунікацію* можна представити так:

відправник → послання → одержувач,

оскільки такий процес односпрямований, кількість інформації зменшується в ході її переміщення від відправника до одержувача.

Спілкування можна представити інакше:

засоби
Партнер ↔ партнер
спілкування,

де інформація циркулює між партнерами (яких може бути і більше, ніж два), оскільки вони активні, інформація не зменшується, а збільшується, збагачується, розширюється. Спілкування – це не обмін повідомленнями і не передача повідомлень. **Спілкування** – це процес вироблення нової інформації, спільної для людей, які спілкуються. Ця інформація породжує їх спільнотність чи підвищує її міру. В процесі і в результаті спілкування

відбувається перетворення стану кожного партнера в їх загальний здобуток. Структура спілкування полі логічна, а повідомлень – монологічна.

Російський дослідник М.Бахтін виділяє риси, які притаманні діалогу (який виступає різновидом спілкування), але ці риси можуть характеризувати і процес спілкування взагалі:

- 1) спілкування передбачає унікальність кожного партнера;
- 2) принципову рівність партнерів;
- 3) відмінність та оригінальність їхніх точок зору;
- 4) орієнтацію кожного на розуміння та активну інтерпретацію його точки зору партнером;
- 5) очікування відповіді та її передбачення у власному висловлюванні;
- 6) взаємну доповнюваність позицій учасників спілкування.

Зводити „феномен спілкування до діалогу теж неправомірно: діалог – зустріч двох логосів, двох смислів, двох розумових позицій, котрі цілком можуть існувати та взаємо відображатися у свідомості одного й того ж суб'єкта... Тимчасом потреба людини в спілкуванні – це насамперед потреба в живому цілісному контакті з іншим реально існуючим Я; сенс зустрічі двох Я, двох неповторних суб'єктивностей виходить далеко за межі діалогу як такого”. Такою є позиція українського філософа В.Малахова.

Таким чином, не кожна комунікація чи діалог є спілкуванням. В той же час спілкування може й не бути ні комунікацією (обміном повідомлень), ні діалогом (зустріччю двох логосів). Всім відомий феномен „спілкування без слів”, який надзвичайно насичений і змістовно, і морально.

2. Потреба та здатність спілкуватися можуть формуватися лише в процесі історичного становлення суб'єкта, і, водночас, вони щоразу породжуються в онтогенезі. При всій близькості онтогенезу та філогенезу в цьому відношенні вони є і подібними, і суттєво відрізняються один від одного. Якщо в онтогенезі суб'єкт формується, перш за все, в особистісній своїй модальності і лише поступово створюються групові, колективні суб'єкти, то в філогенезі все навпаки: спочатку індивід не усвідомлював себе суб'єктом. Історичне передування „Ми” індивідуальній самосвідомості „Я”, що підтверджується міфологією, обрядовістю, мистецтвом, відображало не біофізіопсихічну однаковість індивідів, які були різними і в далекі часи, а *однорідність і колективність соціальної практики*: всі форми специфічно людської діяльності праці здійснювалися общиною, а не окремими особами. Тому саме община виступала реальним суб'єктом. Звідси виростає колективне самоусвідомлення Я як Ми, і кожне індивідуальне Я відчуває себе представником Ми.

Тому всі члени родоплемінної групи, які є одної статі та віку, однаково прикрашають своє тіло, однаково співають і танцюють. Звідси явище вендети (кровної помсти), тому що весь рід повинен відповідати за кожного свого члена. Згодом право на представництво, на

самоототожнення Я з Ми захоплюється вождем, царем та ін., який брав на себе відповідальність за долю довіреної йому спільноти.

Відносини між родоплемінними групами були спілкування лише в тій мірі, в якій кожна „бачила” (перш за все практично) в іншій, а згодом і усвідомлюючи це, - колектив, який принципово рівний з нею та володіє такою ж активністю та суверенністю. Рудименти такого бачимо й по сьогоднішній день – ми сприймаємо іншу спільноту не як „Ви”, а як „Вони”, як „не-ми” (в рос. - „не-мые”, нездатні розмовляти, бо чужа мова може не здаватися мовою). В сучасній соціології подібною проблемою займається етносоціологія, яка розглядає схему побудови відносин між етносами чи націями як „Ми-Вони”.

В процесі життєдіяльності (а саме трудової діяльності) первісних спільнот поступово формується ставлення до інших як до суб’єктів, а, відтак, і моральність, яка виражає позицію співучасників єдиної дії як суб’єктів – рівноправних, самостійних у рішеннях, які мають власну, а не зовнішню, примусову мотивацію. Першим моральним принципом тому міг бути принцип взаємодопомоги. Аморальним було чинити з іншим (людиною чи групою людей) як з об’єктом, який використовувався для задоволення своїх інтересів (наприклад, зрадити союзника).

Одним із найважливіших змістовних аспектів відмінності між спілкуванням та комунікацією полягає в тому, що остання байдужа до системи соціальних відносин, тоді як спілкування безпосередньо від них залежить і розвивається у взаємодії з розвитком соціальних структур, суспільної свідомості, культури. Не випадково на всіх етапах історії людства і у всіх соціальних системах головним завданням, яке суспільство мусило вирішувати щодо кожного представника свого наступного поповнення, було розвиток в нього особистісної потреби в спілкуванні з собі подібними та оволодіння засобами спілкування, які найбільш ефективні для даного типу культури. **Спілкування – явище соціокультурне.**

Дитина опановує навичками спілкування, починаючи з перших місяців життя. В неї вже в 3-річному віці з’являються задатки альтруїзму, справедливості, права, моралі. Це пояснюється здатністю дитини вбирати в себе, засвоювати та освоювати соціокультурний досвід, який передається від старших.

Соціокультурний досвід виступає перш за все та раніше за все у формі спілкування немовляти з матір’ю – саме спілкування, тобто безкорисливо-духовного контакту, а не фізіологічного зв’язку (дитина надає перевагу далеко не лише тому, хто її годує, а тим, хто демонструє їй свою любов і відповідає на це, наприклад, посмішкою).

Вже на 2-му місяці життя виникає специфічно людська, соціальна за своєю природою, потреба в дорослій людині, потреба спілкування з людиною, яка доглядає за дитиною.

Узагальнюючи результати дослідження потреби та здатності дитини до спілкування, М.Лісіна виділила:

- 1) **три категорії мотивів** її спілкування: ділові, пізнавальні, особистісні;
- 2) **три категорії засобів** спілкування: експресивно-мімічні, рухи і предметні дії, мовні висловлювання;
- 3) **чотири основні форми спілкування**: *безпосередньо-емоційне* спілкування з дорослим (перші півроку життя); *ділове спілкування*, яке виражає прагнення дитини до співробітництва з дорослими в конкретних ситуаціях; *форма спілкування, яка пов'язана з опануванням мовою* і розгортається на основі пізнавальних мотивів (період „чому”); *форма спілкування, яка пов'язана з переважанням особистісних мотивів*, тобто потребою оцінювати інших та себе саму.

Для дитини спілкування втрачає характер реактивності, а набуває рис активності. Тому порушення потреби і здатності до спілкування медицина розглядає як порушення – аутизм та шукає засоби для її лікування. Спілкування в перші два місяці життя дитини набуває статусу основної діяльності, яка дає можливість накопичувати нові враження, знання. Крім того, спілкування з дитиною впливає на процес опанування нею мови. Усвідомлення свого Я (в 3-му віці), а також усвідомлення себе як істоти соціальної ускладнює форми та способи спілкування, адже воно стає не лише міжособистісним, а й міжгруповим.

Завдяки спілкуванню дитина опановує мораллю через залучення до світу цінностей дорослих. Саме через прилучення (в рос. – приобщение) як результат спілкування, а не через комунікацію чи примус.

Отже, спілкування – перший вид діяльності, яким оволодіває людина в онтогенезі. І саме спілкування є умовою успішного здійснення всіх інших видів діяльності. В.Дніпров зауважив щодо спілкування: „Ми зазвичай не помічаємо цієї здатності, як не помічаємо, що дихаємо повітрям. Але втратити її так само жахливо, як втратити можливість дихати”. Життя з іншими, спілкування людини з людиною може бути і пеклом, і раєм, але все-таки це єдина можливість людини стати та бути людиною.

3. Оскільки спілкування постає як міжсуб'єктна взаємодія, багатоманітність його форм повинна визначатися всіма можливими типами зв'язку всіх модифікацій суб'єкта. Тому першочерговим завданням для дослідників стало виявлення всіх існуючих форм спілкування, які необхідними і достатніми для повноти здійснення ним його соціокультурних функцій.

Таке завдання поставив перед собою В.Сагатівський, виділивши 4 типи спілкування (його основні рівні):

- 1) рівень маніпулювання, коли один суб'єкт розглядає іншого як засіб чи перешкоду щодо проекту своєї діяльності, як об'єкт особливого гатунку;

- 2) рівень „рефлексивної гри”, коли один суб’єкт в проекті своєї діяльності враховує „контрпроект” іншого суб’єкта, але не визнає за ним самоцінності та прагне до „виграшу”, до реалізації свого проекту та блокування чужого;
- 3) рівень правового спілкування: суб’єкти визнають право на існування проектів діяльності одне одного, намагаються їх узгодити та напрацьовують обов’язкові норми для такого узгодження. Тепер вони прагнуть не до виграшу, а до справедливості, хоча це прагнення може бути позірним;
- 4) рівень морального спілкування як вищий рівень суб’єкт-суб’єктних відношень, на якому суб’єкти внутрішньо приймають загальний проект взаємної діяльності як результат добровільного узгодження проектів діяльності одне одного.

В.Сагатовський показав, скоріше, еволюцію відносин від управління (1-3 рівні) до власне спілкування (4 рівень). Ми розглянемо ще один варіант типів спілкування, який запропонував М.Каган:

- спілкування реального суб’єкта з реальним партнером;
- спілкування реального суб’єкта з суб’єктивним об’єктом як ілюзорним партнером;
- спілкування реального суб’єкта з уявним партнером (квазісуб’єктом);
- спілкування уявних партнерів – художніх персонажів.

Почнемо з **першого різновиду**. Даний вид спілкування може проходити на трьох рівнях – практичному, духовному та духовно-інформаційному (теоретичному).

Практичне спілкування можливе за умови, що кожен учасник спільної практичної дії орієнтує свою поведінку на поведінку партнера (партнерів), прагнучи досягнути узгодженості спільних дій при вільній, ініціативній та своєрідній поведінці кожного. Звичайно, що тут ми спостерігатимемо переплетення спілкування з відносинами управління-виконання, що не є дивним, бо явища в чистому вигляді існують рідко (наприклад, духовне спілкування вчителя з учнем може переплітатися з комунікацією).

Духовне спілкування має різні форми прояву, але найбільш „чиста” – дружній контакт, який виражає емоційно-інтелектуальний зв’язок особистостей як суверенних суб’єктів, кожен з яких бачить в іншому повноправного, унікального, але разом із тим близького, такого, що його доповнює і тому є необхідним. Встановлення контакту з таким партнером стає таким чином внутрішньою потребою, високою цінністю, формою утвердження соціальності людського буття. На відміну від практичного спілкування, духовне спілкування може бути не лише контактним, а й дистанційним (наприклад, листування).

Практично-духовна форма має два різновиди – обряд та гру. Відмінність між ними, перш за все, в тому, що гравці представляють самих себе, а учасники обрядового дійства виконують певні ролі, представляючи певні соціальні типи – нареченого, правителя та ін., і роль ця наперед задана, запрограмована в структурі обряду, а її виконання може вимагати

різного роду символічних дій (переодягання, використання маски та ін.). В силу цього обрядове спілкування можна розглядати як представницьке.

Представницьким спілкуванням називають таку взаємодію спілкування, в якій вони виступають не як вільні, суверенні особистості, а як представники тих чи інших соціальних груп чи інститутів. Воно є перехідною ланкою від міжособистісного до групового спілкування. Найпоширеніша форма представницького спілкування – інформаційна взаємодія. На відміну від міжособистісного духовного спілкування, воно виступає не у відносинах дружнього контакту, а в формі переговорів партнерів (як особистості вони можуть бути байдужі одне до одного, антипатичні, але як послі, делегати прагнуть підвищити ступінь єднання між групами чи інститутами, які представляють). Представницьке спілкування може бути не лише офіційне та професійне – кожна людина представляє певну соціальну групу та більш-менш свідомо орієнтується на такі ж соціально-типові риси в людях, з якими має справу.

Часом індивіди, не будучи офіційними представниками певних соціальних груп чи інститутів, почувають себе ними та ведуть себе відповідно в спілкуванні – як неофіційні представники певних соціальних груп чи інститутів (людина в іншій країні, професійному середовищі).

Групове спілкування – взаємодія певних колективів, кожен із яких виступає цілісно, як організована множина індивідів. Чим менша соціальна група, тим у неї більше можливостей брати участь в спілкуванні в якості єдиного суб'єкта дії. А в чисельнішій групі частіше використовують представницьке спілкування, доручаючи його відповідальним індивідам чи мікрогрупам. Групове спілкування також буває практичним, духовним та практично-духовним.

Перший його різновид складається на зорі людства та зумовлена потребою встановлювати відносини між об'єднаннями людей в їх практичній життєдіяльності (сім'ями, родовими колективами та ін.), що зумовлювалося процесами розділення праці. Тепер прикладом можуть бути трудові колективи, команди в спортивних іграх.

Другий різновид (духовне групове спілкування) – в побуті, між молодіжними субкультурами, дружнє спілкування сімей, КВК.

Третій різновид (духовно-практичне групове) може бути представлений також ритуальними діями, участь в яких передбачала підготовку, засвоєння ролі і форми взаємодії з іншими учасниками колективної дії (свати, дружки).

Останнім різновидом спілкування реальних суб'єктів є **діалог культур**. Відносини між різними культурами можуть будуватися на принципі *суб'єкт-об'єктному*, *монологічному* та *суб'єкт-суб'єктному*, діалогічному. В *першому випадку* певна культура відноситься до іншого типу культури (минулого чи сучасного): а) утилітарно, як до

матеріалу, який можна використати (храми – на склади, дзвони – на пам'ятники та ін.); б) пізнавально, як до предмету вивчення.

В *другому випадку маємо* відношення культури до культури як до рівноправної, рівноцінної при всіх її відмінностях та цікавої, потрібної, бажаної саме через її несхожість, унікальність. Саме в такій ситуації і виникає **діалог культур**. Часом спілкування культур може розглядатися і як само спілкування, як внутрішній діалог (наприклад, між субкультурами).

Спілкування людей все-таки відбувається переважно у вербальній формі. У процесі спілкування мовлення виконує також інформативну функцію. Інформація буває інструментальна (стосується безпосередньо засобів вирішення певного завдання) та експресивна (стосується оцінювання, самооцінки, емоційних зв'язків між членами групи).

Багато досліджень спрямовується тепер вже не лише на вміння промовляти, а слухати та розуміти, що є важливим у процесі спілкування. Часом процес спілкування буває неповним і обмежується трьома етапами:

- 1) початкова думка (у Миколи виникла думка купити білий шоколад і він хоче передати її Тані);
- 2) початкове словесне виявлення (М. говорить Тані, що йому потрібний шоколад і просить зайти та купити 1 плитку в крамниці);
- 3) розуміння з боку слухача (Таня сприйняла сигнал від Миколи, однак лише частково: купила чорний шоколад, бо думала, що саме він потрібний Миколі. Микола залишився незадоволеним).

Зі здійснених таких кроків вийшло непорозуміння. Щоб його уникнути, необхідно здійснити ще чотири кроки:

- 4) зворотний зв'язок (ми не повинні бачити справу так, ніби те, що ми зрозуміли і було тим, що нам намагалися сказати. Доцільно за допомогою зворотного зв'язку пересвідчитися про правильність розуміння: який шоколад саме потрібний – білий чи чорний?);
- 5) усвідомлення непорозуміння (Микола повертається до свого прохання, щоб уникнути прикрої ситуації);
- 6) прояснення початкового словесного виразу;
- 7) правильне розуміння.

Так на простому прикладі ми прослідкували труднощі розуміння в процесі спілкування, що може свідчити про соціокультурний зміст та контекст спілкування.

Цимбалюк І. три структурні компоненти у спілкуванні:

- А) комунікацію як обмін інформацією;
- Б) інтеракцію як обмін діями;

В) перцепцію як сприйняття і розуміння людьми одне одного.

Обмін інформацією можливий тоді, коли партнери використовують єдиний код. Розбіжність між тим сенсом, який вкладає в сказане один учасник, та тим, що в ньому прочитує інший, нерідко призводить до конфліктної ситуації. Часто виховний вплив на дитину невдалий тому, що вона не може правильно розшифрувати те, що сказав їй дорослий, не вміє цього зробити. Нейтральне питання батьків може спровокувати конфлікт саме через те, що дитина під ним розуміє не те, що в нього вклали дорослі (наприклад: „Куди ти зібрався йти?“).

Спілкування – це сукупність зв'язків і взаємовпливів, які виникають і закріплюються між людьми в процесі спільної діяльності. Регулятором цих зв'язків є соціальні норми, тобто зразки поведінки, що виробляються в соціальних групах або в суспільстві в цілому. Ці механізми поширюються завдяки соціалізації та функції соціального контролю. На порушників очікують санкції. Діапазон соціальних норм дуже великий – від обмежень щодо зовнішнього вигляду, ритуалів спілкування до „кодексів честі”. В деяких групах ці норми досить гнучкі, в деяких – суворі. Підкоряючись тим чи іншим нормам, людина набуває певних соціальних ролей (спосіб поведінки, якої від людини очікують залежно від її соціального статусу або позиції в суспільстві, в системі міжособистісних стосунків).

Взаємодіючи з іншими людьми, людина входить у ситуацію або всією своєю суттю (тоді є підстави говорити про особистісно орієнтоване спілкування), або однією своєю гранню як носій певної соціальної ролі (ділове спілкування, яке може містити й ознаки особистісно зорієнтованого).

Спілкування буває тривалим і короточасним, завершеним і незавершеним (що зумовлює психологічний дискомфорт). Велике значення для спілкування має середовище, в якому реалізується процес взаємодії. Якщо при цьому присутні інші люди – говорять про соціальну ситуацію спілкування.

Для того, щоб спілкування було ефективним, важливо постійно оцінювати рівень взаєморозуміння. В процесі спілкування йде дослідження внутрішнього світу іншого. По-перше, через зовнішнє спостереження за партнером, по-друге, через інтерпретацію побаченого, почутого. Ситуація ускладнюється тим, що однакові зовнішні прояви можуть мати різні причини (хтось насправді сором'язливий, а хтось маскується під сором'язливого з особистої вигоди).

Існують особливі механізми міжособистісного сприйняття, які впливають на те, як ми сприймаємо одне одного: ідентифікація, рефлексія та стереотипізація.

Ідентифікація – це усвідомлене чи неусвідомлене уподібнення себе іншій людині та іншої людини до себе. Ми ставимо себе на місце іншої людини, щоб зрозуміти її поведінку (М.Вебер). Проте, якщо ми не зіштовхувалися з певною ситуацією, з якою зіштовхнулася

інша людина, можемо її неправильно зрозуміти („вона навіть не заплакала, напевно її горе не таке й велике”).

Рефлексія – ще один механізм, який забезпечує процес спілкування. Зрозуміти іншу людину на рефлексивному рівні означає зрозуміти, як вона ставиться до тебе в конкретній ситуації.

Стереотипізація – причини дій іншої людини інтерпретуються через співвіднесення з певним узагальненням (людина в окулярах – розумна).

Якими є умови успішного спілкування? Серед них: об’єктивні – „спільна мова” та суб’єктивні – особливості особистостей партнерів. Виділяють 3 чинники успішності: надійність та довіра до партнера, зрозумілість повідомлень та врахування зворотного зв’язку.

1. Найважливішим із чинників є **надійність партнера**, яка визначає ступінь довіри до нього та підвищує показник впливу на співрозмовника. Надійність залежить від таких складових:

- відверта демонстрація своїх намірів, щоб співрозмовник не був змушений додумувати мотиви його поведінки;
- прояв теплої і доброзичливої ставлення;
- демонстрація компетентності в питанні, яке обговорюється;
- вміння переконливо викладати свої думки.

2. Друга умова – **зрозумілість повідомлення**. Для цього слід враховувати можливості розуміння співрозмовника (вік, стать), бути переконливим, логічним, використовувати жестикалію, засоби міміки на підтвердження сказаного. Важливим є віра самого мовця в те, що він говорить. Найвдаліші вирази: „я думаю”, „мені здається”, ніж безособова констатація фактів.

3. Третя умова – **врахування зворотного зв’язку**:

- а) у своїх зауваженнях торкайтеся особливостей поведінки партнера, а не його особистості, слід говорити про конкретні вчинки, а не про свої міркування з приводу того, ким є співрозмовник;
- б) говорити більше про свої спостереження, а не про свої умовиводи (що часто є домислами), бо не завжди наші висновки є об’єктивними;
- в) бути безоцінними, не засуджувати, бо ми, зазвичай виходимо зі своєї системи цінностей. Можна говорити лише про свої почуття та переживання;
- г) уникати широких узагальнень типу „ти ніколи”, „завжди”, що призводить часто до непорозумінь чи конфліктів;
- г) зосереджуватися на недавніх подіях;
- д) намагатися давати якомога менше порад, що обмежує свободу вибору співрозмовника;
- е) говорити про те, що є цінним для партнера, не нав’язувати своєї позиції;

- є) видавати інформацію невеликими порціями;
- ж) важливим є врахування обставин спілкування;
- з) взаємна повага партнерів.

Обов'язково слід враховувати реакцію партнера. В процесі спілкування можуть виникати помилки. Найпоширеніші серед них такі:

- 1) неправильні очікування – ми розраховуємо на щось з боку іншої людини, але якщо цього не сталося, починаємо сердитися. Слід пам'ятати, що інші існують не для того, щоб відповідати чийсь очікуванням, зрештою, як і ти сам;
- 2) помилка у прийнятті повідомлення – часом нас щось зачіпає, ображає, але ми намагаємося не показати цього, чим спричинюємо пригніченість. А може варто відверто сказати про свої переживання?
- 3) нейтралізація передачі, яка надсилається вам – часом ми починаємо заперечувати добро, яке роблять чи говорять нам інші (наприклад, на комплімент реагуємо так, наче людина хоче підлабузнитися, а насправді ми не такі гарні, стрункі, розумні), можливо через страх бути в боргу перед іншим, а може це зумовлено іншими причинами (рисами національного менталітету);
- 4) відповідати те, що від вас очікують і що не завжди відповідає дійсності.

4. Функції спілкування.

Існують різні варіанти класифікацій функцій спілкування. Один із них такий:

- інформаційна;
- регулятивна;
- афективна.

Другий варіант класифікації:

- а) інформаційна;
- б) спонукальна – заохочування партнера чи себе до певних дій;
- в) координаційна – взаємне орієнтування та узгодження дій, коли йдеться про спільну діяльність;
- г) пізнавальна – адекватне сприйняття й розуміння повідомленого;
- г) емотивна – обмін емоціями;
- д) встановлення стосунків;
- е) впливова функція спрямована на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера.

Ще одне бачення функцій спілкування:

- 1) спілкування задля обслуговування предметної діяльності. В даному випадку спілкування буде вплетеним у практичну діяльність і не є обов'язковим для неї, бо можуть використовуватися й інші форми впливу. Наприклад, управління, де про

спілкування не йдеться, бо управління передбачає ставлення до іншої людини як до об'єкта, а не суб'єкта;

- 2) спілкування заради спілкування (дружба);
- 3) прилучення іншого до своїх цінностей (виховання);
- 4) прилучення до цінностей іншого (самовиховання, прилучення до культури іншого народу).

Тема 6. Девіація та соціальний контроль

1. Поняття соціальної девіації.
2. Причини девіації.
3. Типи девіацій.
4. Соціальний контроль.

1. Девіантність визначається відповідністю чи невідповідністю вчинків соціальним очікуванням. Однак, остаточно її визначити важко тому, що: 1) критерії девіантності дуже неоднозначні (переходити вулицю в недозволеному місці – девіація?); 2) очікування, які визначають девіантну поведінку, з часом змінюються; 3) різна оцінка людьми очікувань з точки зору законності та правильності (наприклад, різні думки щодо продажу марихуани), бо в сучасному суспільстві те, що для одного – девіація – для іншого – норма.

Всі ці фактори свідчать про те, що недопустимо навішувати ярлик девіації на якийсь вид поведінки, при всіх обставинах. Хоча є безумовні девіації (відмова від спілкування з іншими людьми протягом тривалого часу (за винятками релігійного ритуалу), інцест, згвалтування).

Відкинувши моралізаторство та емоції, варто розглядати девіацію такою ж „нормальною” формою поведінки, як і конформізм. Той факт, що суспільство створює стандарти (очікування) поведінки, свідчить про те, що воно їм не завжди відповідає.

Девіація може розглядатися як відхилення від групової норми, яке тягне за собою ізоляцію, лікування, ув'язнення чи інше покарання для порушника.

Основні компоненти девіації:

- 1) людина з певною поведінкою;
- 2) очікування чи норма, що критерієм оцінки девіантної поведінки;
- 3) інша людина, група людей чи організація, які реагують на поведінку.

2. Причини девіації

Біологічне пояснення

Вкінці XIX ст. італійський лікар Чезаре Ломброзо виявив зв'язок між кримінальною поведінкою та певними фізичними рисами людини. Він вважав, що люди схильні до певних типів поведінки через свій біологічний склад. „Кримінальний тип” є результатом деградації

до більш ранніх стадій людської еволюції та має такі характерні риси: нижня щелепа, яка виступає, рідка борідка, знижена чутливість до болю.

Вільям Х. Шелдон (відомий американський психолог та лікар) підкреслював важливість будови тіла для наявності характерних особистісних рис. Ендоморфи (люди помірної повноти з м'яким заокругленим тілом) комунікабельні, вміють контактувати з людьми та люблять задовільнити свої бажання. Мезоморфи (сильні стрункі) неспокійні, активні та не надто чутливі. Ектоморфи (худі, тендітні) схильні до самоаналізу, надміру чуттєві та нервозні. Шелдон вважає, що найбільш схильні до девіацій мезоморфи, хоча вони не завжди стають злочинцями.

Такі біологічні концепції були витіснені в ХХ ст. Зокрема, були отримані дані, що шизофренія зумовлена генетичною схильністю. Якщо дитину ображати за малий зріст, то біологічний фактор є лише додатковим, бо злість буде попродукуватися образами.

Психологічне пояснення

Психоаналітики пов'язують девіантну поведінку з психічними розладами та відхиленнями. Проте і такий підхід не дає повної відповіді. Психологи та соціологи сходяться на думці, що особливості особистості і мотиви її вчинків здійснюють вплив на всі види девіантної поведінки. Сама ж девіантність виникає в результаті поєднання багатьох соціальних та психологічних факторів.

Соціологічне пояснення

Соціологічне пояснення враховує також соціальні та культурні фактори, на підставі яких людей вважають девіантами.

Теорія аномії

Соціальна дезорганізація (аномія) – причина девіантної поведінки.

Теорії аномії продовжилася в понятті „соціальних обрuchів” Треваса Хірші (1969): чим більше люди вірять в цінності суспільства, тим активніші вони в своїй діяльності, прив'язані до батьків, школи, друзів, а, отже, менша ймовірність, що вони вчинять девіантні вчинки. Проте, ряд інших досліджень поставили під сумнів висновки Хірші, бо виявилось, що прив'язаність до друзів сприяє до правопорушень (бо групи ровесників можуть це заохочувати).

Теорія аномії Р. Мертона

Причиною девіації є розрив між культурними цілями суспільства та схваленими засобами їх досягнення (не всі можуть стати багатими завдяки освіті та роботі, хтось обирає злочинний шлях).

Культурологічні пояснення

Культурні теорії девіації роблять акцент на аналізі культурних цінностей, які сприяють девіаціям. Селлін (1938) підкреслював, що девіація виникає в результаті конфліктів між

нормами культури, інтереси групи не завжди відповідають інтересам суспільства. Міллер (1958) поглибив ідею Селліна та стверджував, що існує яскрава субкультура нижчого прошарку суспільства, одним із проявів якої є злочинність. Девіація має місце там, де індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Проте не всі стають злочинцями через те, що люди сприймають цінності, які сприяють девіації, в ході спілкування з їх носіями, бо злочинності навчаються (диференційована асоціація Едвіна Сатерленда, 1939), в першу чергу від рідних та близьких. Частота контактів з девіантами, а також їх кількість та тривалість впливають на інтенсивність засвоєння девіантних цінностей. Чим молодша людина, тим більше вона до цього схильна.

Теорія стигматизації (навішування ярликів, клеймування)

Говард Беккер в своїй книзі "Аутсайдери" (1963) відкидає багато психологічних та соціологічних варіантів пояснення через те, що вони будуються на „медичній моделі” – девіант в певному розуміння „хворий”. Проте ми упускаємо політичний аспект. Девіація зумовлена здатністю впливових груп суспільства (законодавці, судді, лікарі та ін.) нав’язати іншим певні стандарти поведінки. Соціальні групи створюють девіацію, слідуючи цим правилам. Порушення правил вважається девіацією. Хто їх не виконує, той отримує ярлик „аутсайдера”. Тому девіація не є якістю вчинку, а наслідок застосування людьми правил та санкцій проти „порушника”. Наприклад, психіатри встановлюють межі норми. В суспільствах є „борці за справедливість”, які організують „хрестові походи” проти „чогось”, часом можуть з’явитися нові правила, а, отже, й нові девіанти.

Конфліктологічний підхід. „Радикальні кримінологи”

Створення в суспільстві законів та підпорядкування їм є частиною конфлікту, який відбувається в суспільстві між різними групами. Остін Турк (1969) навів аргумент: коли виникає конфлікт між владою та деякими категоріями громадян, влада зазвичай обирає варіант примусових дій (садимо у в’язниця за крадіжку курки, а не мільярдів). „Радикальна кримінологія” аналізує сутність законодавчої системи, а не девіантів, яких розглядають як бунтарів проти системи.

3. Типи девіацій (Р.Мертон)

Тип адаптації	Цілі суспільства	Законні засоби досягнення
Конформізм (не девіація)	+	+
інновація	+	- (рекет, шантаж)
ритуалізм	-	+ (паперова бюрократія)
ретреатизм	-	- (бомжі, наркомани)
бунт	-	- (нова ідеологія)

Девіація як процес розвитку

Стадії в розвитку девіантної поведінки:

- 1) створення норм у суспільстві;
- 2) сутність норм (різні за мірою строгості, контролю з боку людини, груп, організацій, держави, чіткі, розмиті, норми, які передбачають можливість вибору, більш чи менш важливі).
- 3) норми-правила та норми-очікування. Норми-правила – найважливіші в суспільстві, їх порушення тягне за собою суворе покарання та контролюється законом.
- 4) вчинення девіантних вчинків. Девіація значно поширеніша, ніж вона представлена в статистичних звітах.
- 5) визнання вчинку девіантним;
- 6) визнання людини девіантом;
- 7) стигматизація (люди з вадою (фізичною, психічною) часто піддаються покаранням, ізоляції чи приниженню)

наслідки стигматизації. Коли людину визнають девіантом та поводяться з нею певним чином, як вона на це реагує? Відбувається процес рольового поглинання, який залежить від ставлення до людини інших людей. Дослід Філіпса показав, що люди надають перевагу мати справу з тими, хто не потребував психіатричної допомоги не залежно від стадії захворювання людини.

Коллективні форми девіації

4. В дослідженнях девіації соціальний контроль означає зусилля оточуючих, які спрямовані на попередження девіантної поведінки, покарання девіантів та їх виправлення.

Не зважаючи на те, що люди часто порушують соціальні стандарти, в більшості вони конформні, що є результатом соціалізації. Оскільки соціалізація ніколи не є ідеальною, соціальний контроль має регулювати виконання стандартів суспільства.

Методи соціального контролю (Т.Парсонс)

- 1) ізоляція (відлучення девіанта від інших без можливості реабілітації)
- 2) відособлення (обмеження контактів з іншими людьми, але не повна ізоляція з можливістю повернення в суспільство та виконання його норм).

Формальні та неформальні методи соціального контролю

Неформальний контроль (неофіційний) – в малих соціальних групах, формальних – у великих групах.

Кросбі (1975) виділив 4 основні типи **неформального контролю**:

- соціальні винагороди (посмішки, схвалення, нагороди та ін.) заохочують конформність та непрямо засуджують девіацію;
- покарання (незадоволений погляд, критичні зауваження, погроза фізично покарати) – проти девіантних вчинків та через бажання їх попередити;

- переконання;
- переоцінка норм в результаті якої те, що було девіацією, стає нормою.

Формальний контроль (поліція, суд, ув'язнення)

Тема 7. Соціальні інститути

План

1. Поняття соціального інституту.
2. Політика та влада.
3. Економіка як сфера діяльності та взаємодії людей.
4. Сім'я та шлюб.
5. Освіта як соціальний інститут.
6. Інститут релігії.

В соціологію поняття „соціальний інститут” було введено Г.Спенсером у XIX ст. Е.Гідденс вважає, що соціальні інститути – це сталі форми соціальної діяльності, які відтворюються в часі та просторі (наприклад, сім'я, право та ін.). Соціальні інститути створювалися для того, щоб регулювати процес задоволення потреб індивідів та груп і слугувати реалізації соціальних інтересів. Соціальний інститут визначає, яка саме діяльність в суспільстві має бути організована, спрямована та реалізована. Ще одна ознака соціальних інститутів – їх функціонування має культурний зміст, пов'язане з цінностями, нормами, символами.

Виділяють 5 основних сфер соціальної діяльності соціетального рівня: сім'я, релігія, освіта, політика, економіка.

Процес інституціоналізації (створення соціального інституту) передбачає ряд етапів:

- 1) виникнення потреби, яка може реалізуватися лише чез спільні організовані дії. Якщо вона буде усвідомлюватися, то стане основою соціального інституту;
- 2) формування спільних цілей та ідей;
- 3) формування норм та правил;
- 4) поява процедур, які пов'язані з нормами і правилами;
- 5) виникнення культурного середовища для самовідтворення інституту (система знаків, символів, зразків поведінки, субкультура);
- 6) інтеріоризація нових цінностей та норм;
- 7) виникнення нових статусів та ролей;
- 8) матеріальне забезпечення інституту, що виникає;
- 9) Завершення процесу інституціоналізації.

Ознаки соціального інституту:

А) діяльність інституту визначається набором спеціальних соціальних нормі приписів, які регулюють поведінку;

Б) діяльність інституту інтегрована в соціально-політичну, ідеологічну, ціннісну структуру суспільства;

В) наявність матеріальних засобів та умов.

Ознаки соціального інституту (С.Фролов):

- установки та зразки поведінки;
- культурні символи;
- матеріальні засоби та умови;
- писані та усні кодекси поведінки;
- ідеологія.

Явні функції соціального інституту:

А) регулятивна;

Б) закріплення та відтворення суспільних стосунків;

В) транслуюча;

Г) інтегративна;

Ґ) комунікативна.

Латентні функції соціального інституту: вигода, міцні стосунки, влада та ін.

2. Політика – особливий вид регуляції соціального життя, який виникає на певному ступені розвитку людства у зв'язку з поглибленням соціальної диференціації. Остання призводить до появи соціальних груп із різними, часом не сумісними інтересами. Для їх регуляції вже не достатньо норм моралі, звичаїв традицій. Необхідними стають більш жорсткі нормативні регулятори, які підтримуються вже не осудом, а силою і примусом.

Політика як специфічний вид діяльності людей, який пов'язаний із утвердженням прав індивідів, груп, спільнот на управління суспільством, на владу реалізується в політичній сфері – просторі, де політика здійснюється.

Структура політичної сфери:

- політична свідомість;
- норми;
- організації;
- заклади;
- політичні відносини.

Складові політики: політичні відносини, діяльність суб'єктів політики, політичні свідомість.

Політика, крім сфери регуляції соціального життя, має ще одне важливе значення. Її зміст, основа – боротьба за здобуття влади та її здійснення. М.Вебер вважає, що політика – прагнення до участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади. Н.Смелзер трактує

владу так: влада – здатність нав'язувати свою волю іншим та мобілізувати ресурси для досягнення поставленої мети.

Політика пов'язана з діяльністю політичного суб'єкта (індивід, спільнота, інший соціальний інститут – релігія, армія та ін.). Завдяки політичному суб'єкту відбувається механізм перетворення соціального в політичне (через представництво інтересів спільноти та різноманітні технології вирішення суспільних проблем політичним суб'єктом). Ознаками політичного суб'єкта є наступне: здатність ухвалювати політичні рішення, здатність їх реалізовувати чи контролювати їх реалізацію, спроможність відповідати за свої рішення.

Важливим предметом дослідження є також процес політичної соціалізації та його компоненти і фактори: агенти, політична пропаганда, власний політичний досвід, ЗМІ. Одним із основних агентів політичної соціалізації є сім'я. На думку Д.Істона та Р.Хесса, політична орієнтація індивіда припадає на 3-13 роки життя (Н.Смелзер вважає, що на 9-13 роки). У більшості сімей виростають політичні конформісти, причому найчастіше в стабільних суспільствах.

Політика може бути: економічна, соціальна, національна, військова, культурна, екологічна, демографічна.

3. Економіка як соціальний інститут покликана забезпечувати виробництво та розподіл суспільного багатства та контролювати грошовий обіг.

В соціології економіку розглядають на двох рівнях: 1) макроекономічний (на рівні суспільства); 2) мікросоціологічний (поведінка, вчинки, мотиви, які визначають взаємодію між людьми в їх повсякденному житті, що, в свою чергу, впливає на стабільність суспільства). Економіка як соціальний інститут складається із всіх видів виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, які необхідні для життєдіяльності людей (всі типи підприємств, виробнича, фінансова, торгівельна діяльності, типи економічних відносин між індивідами та спільнотами).

Американський економіст Пол Самуельсон вважає, що економіка повинна вирішувати три проблеми:

- 1) що слід виробляти, скільки і якої якості;
- 2) як вони мають вироблятися, якими людьми і на яких технологіях;
- 3) для кого призначені та як ділитимуться.

4. **Сім'я** – об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості. Основу сім'ї складає **шлюб**.

Шлюб – історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком та жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права та обов'язки.

Соціологічний підхід дослідження сім'ї має два підходи: макро- та мікро соціологічний, тобто сім'ю аналізують як соціальний інститут та як малу соціальну групу.

Останнім часом змінилася парадигма вивчення сім'ї. На зміну дослідженню зовнішніх зв'язків сім'ї (як соціальний інститут) приходять дослідження внутрішніх зв'язків (мала соціальна група). Відбувається деінституціоналізація сучасної сім'ї, сім'я втратила своє економічне значення, основою шлюбу стала інтимна сфера, а не економічна доцільність, відбулася приватизація сім'ї та її ізоляція від суспільства (обов'язок поступається під тиском бажання самореалізуватися). На перший план виступають партнерські відносини.

При дослідженні сім'ї як соціального інституту вивчають (згідно М.П.Лукашевича та М.В.Туленкова):

- а) суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї;
- б) причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах;
- в) соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей;
- г) ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій в різних політичних, економічних та культурних умовах;
- г) співвідношення ідеальних моделей сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Сім'ю розглядають як *малу соціальну групу* в тих випадках, коли досліджують стосунки між індивідами, які складають сім'ю. сім'я відрізняється від інших малих соціальних груп, бо будується на принципі родинності, спільності інтересів, склад сім'ї, як правило, сталий. При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділити 2 типи характеристик:

- характеристику групи: мету, завдання, склад, структуру сім'ї, групову згуртованість, структуру влади й комунікацію в сім'ї і т.д.;
- характеристику зв'язків та стосунків сімейної групи з ширшими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства: функції сім'ї стосовно суспільства, сімейні цінності, зразки поведінки тощо.

5. Освіта як соціальний інститут є сукупністю певних установ, осіб, які забезпечені спеціальними матеріальними засобами і здійснюють конкретні соціальні функції. Освіта – набір, система ідей, првил, положень, стандартів, норм діяльності, поведінки, життя в системі навчання. Освіта як соціальний інститут має історичний характер, бо є відносно стійкою формою соціальної практики, за допомогою якої функціонує суспільне життя,

забезпечуються соціальні зв'язки та відносини. Освіта інтегрована в систему соціальних інститутів.

Освіта відрізняється від інших соціальних інститутів спрямованістю та змістом діяльності. Вона виконує дві основні функції: поточну та перспективну, а також забезпечує соціалізацію, передачу знань, тяглість соціального досвіду, відтворення соціальної структури суспільства.

Проблеми освіти як соціального інституту: проблеми безперервності, гуманізації, реформування галузі та підвищення її престижу.

Тенденції та перспективи освіти:

- 1) адаптація до потреб суспільства та особи;
- 2) забезпечення безперервності освіти;
- 3) збільшення варіантів освітніх закладів;
- 4) нові відносини між освітою та суспільною діяльністю;
- 5) демократизація суспільного життя та елітаризація освіти;
- 6) подолання міжнародної ізоляції;
- 7) намагання підвищити престиж професії;
- 8) комерціалізація освіти.

6. Соціолога, перш за все, має цікавити соціальний вимір релігії та її вплив на соціальну поведінку. Виникнення релігії зумовлене:

- соціальними чинниками (система соціальних відносин, що детермінують виникнення, функціонування та відтворення релігії);
- історичними чинниками (історична зумовленість релігії її попереднім розвитком);
- гносеологічні чинники (формування релігійних уявлень під час пізнавальної діяльності людини);
- психологічні чинники.

Функції релігії:

- світоглядна;
- комунікативна;
- регулятивна;
- легітимізуюча;
- ідеологічна;
- інтегративна.

Релігія як соціальний інститут бере участь у суспільних процесах, зокрема, процесах секуляризації та сакралізації.

Секуляризація – послаблення впливу церкви на суспільно-політичне життя.

Сакралізація – поширення релігійного впливу на різні соціальні інститути та індивідуальну свідомість.